

Чижевський Борис Григорович,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу економіки та управління
загальною середньою освітою
Інституту педагогіки НАПН України;
Заслужений працівник освіти України.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-7878-1180>
chyzhevskiy.bg@gmail.com

ЛІДЕРСЬКІ ЯКОСТІ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОЇ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

У період війни, воєнного стану, реформ, трансформацій, змін, модернізацій, революцій особливо гостро проявляється стратегічна проблема ролі, навчання, формування, підготовки, виховання, самовиховання, самодисципліни та розвитку відповідальних: обдарованої особистості лідера – організатора, керівника, політика як прояву окремих субстанцій та єдиного цілого. Про це свідчить те, що тільки у 2023-2024 роках в Україні були проведені:

студія “Подолання викликів і ризиків організації освітнього процесу в умовах воєнного стану” – 21 лютого 2023 року, м. Київ (Департамент освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації)

навчально-тренувальні семінари: “Принципове, вільне від корупції лідерство у військовий час та після війни” (Надихаючі, гідні довіри лідери. Сила Характеру) – 16, 19, 20 січня 2023 року (Міністерство юстиції України, Pointman Leadership Institute) та “Принципове, вільне від корупції лідерство, умова перемоги та успішної відбудови України” 13 – 16 березня 2023 року (INTERNATIONAL PUBLIC ORGANIZATION “INTERNATIONAL PROJECTS” POINTMAN LEADERSHIP INSTITUTE (Switzerland), Головний сервісний центр Міністерства внутрішніх справ України, Державна аудиторська служба України);

науково-практичний онлайн-семінар “Лідерство обдарованої особистості: формування і розвиток” – 26 жовтня 2023 року в межах XV Міжнародної

виставки “Інноватика в сучасній освіті” (Національна академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини НАПН України).

Категорія якості включає в собі сукупність та наявність істотних ознак, властивостей, характеристик, що відрізняють одну творчу, обдаровану особистість від іншої та є основою для її прояву та управлінської, професійної, організаторської діяльності

Обдарована особистість лідера розглядається як складний і багатогранний духовний, моральний, соціальний, культурний, індивідуальний та психологічний світ та простір, тому існують різні теорії та підходи щодо її вивчення, моделювання, характеристик, визначення якостей, рис та забезпечення розвитку, навчання та виховання.

Лідер в якості обдарованої особисті включує в собі аспект внутрішнього світу людини, що характеризується духовним, моральним Богатством, добродійними та добродійними ціннісними пріоритетами, високою культурою, глибокими знаннями, освіченістю, духовним, моральним, інтелектуальним, біологічним, фізичним, психологічним та всебічним здоров'ям, гармонійною досконалістю, що забезпечують формування таких рис характеру як красива душа, ясний розум, добре серце, здорове мислення, чисті руки, повага до надбань попередніх поколінь, гордість за свою сім'ю, родину, народ, душевність, лояльність, поміркованість, дружелюбність, чуйність, уважність, працездатність, самоорганізованість, самодисциплінованість, комунікабельність, унікальність та самокритичність.

Обдарована особистість лідера відрізняється, характеризується та проявляється тим, що в своїй позиції, вчинках, дії він дотримується принципу “Платон мені друг, але Істина дорожче”. Саме на обдаровану особистість лідера лягає основний тягар стосовно вирішення проблем спричинених війною, воєнним станом, конфліктами, катастрофами та забезпечення відродження, відбудови, відновлення.

Це мають враховувати організатори освіти, директори шкіл, батьки під час пошуку, навчання, виховання, підтримки, прояву та розвитку здібних, обдарованих, талановитих дітей, учнів які володіють лідерськими якостями та

організації процесу навчання, вивчення, виховання, самовиховання представників підростаючого молодого покоління.

В основі концепції навчання і виховання здібних, обдарованих, талановитих дітей та учнів має бути закладений постулат: “Покликання обдарованої особистості лідера полягає в тому, щоб змінювати світ на краще, роботи його гармонійним шляхом Миру, духовності, моралі, любові, праведності, добротворення, єдності, солідарності та цілісності”.

Визначальними якостями лідера є обдарованість, талант, геніальність особистості. Існує багато концепцій обдарованої особистості. Пріоритетною є концепція, яка зазначає, що обдарована особистість твориться Богом: обдарована особистість є Божа ідея та Божий задум, цілісність та єдність, яка має безумовну та вічну цінність. Обдарована особистість пізнається за такими критеріями, як людина яка “наділена іскрою Божою”, “Бог поцілував в чоло”, “Бог наділив талантом”, “Бог дав талант”. Необдарованих особистостей в природі не існує, але відомі непоодинокі випадки коли доводиться констатувати про людину, як про “нерозкритий талант”, “марно розтрачений талан”, “загублений талан”, “закопаний талант”, “заритий свій талант, даний Богом”. Діти, учні та молодь можуть максимально втратити свої задатки, здібності, обдарування, талант, лідерські якості під час переходу з дошкільної освіти до загальної середньої освіти, - з початкової школи до середньої школи, - з середньої школи до старшої школи, - із школи до закладу вищої освіти, а також під час свого професійного становлення, утвердження та розвитку і зростання. Значних втрат зазнали діти та учнів у своєму розвитку та становленню в період пандемії, війни, воєнного стану. У ці періоди особливо мають бути уважними батьки, учителі, викладачі, наставники, колеги, спільнота, суспільство, держава та готовими прийти на допомогу дітям, учням, студентам. Людина може також втратити статус особистості та лідера, згубити свій талант, порушивши основний принцип життєдіяльності, життєстійкості та життєтворчості – “Не нашкодити” та забувши, що скоєне зло, продемонстровані злісність, злобність, зверхність, лукавство повертаються бумерангом.

Саме тому і в мирний час, а особливо під час війни та воєнного стану важливо формувати, виховувати, вирощувати, плекати, розвивати та утверджувати такі якості, характерні та пріоритетні риси обдарованої особистості лідера:

1. Стійкість, твердість, упевненість та незламність характеру, які визначають, як обдарована особистість поводить себе, проявляється в різних, у тому числі, критичних ситуаціях. Дані властивості доповнюються такими рисами, як комунікабельність, професійна та соціальна активність, доброзичливість, лояльність, невпертість, гнучкість та чесність.

2. Самосприйняття, самоаналіз та самооцінка. Це те, як особистість оцінює свої здібності, задатки, обдарованість, талант і бачить себе та визначає своє місце, роль та значення в конкретних ситуаціях, умовах, соціумі, формує етапи та шляхи свого зростання та утвердження, а також адекватно оцінює свою місію, роль, значимість, здібності та можливості. Самосприйняття, самоаналіз включають в себе такі аспекти як самооцінка, самовизначення і уявлення про власні якості та можливості.

3. Мотивація. Обдарована особистість лідер визначає, що спонукає людину до конкретних цілей та певних дій, вчинків. Це може бути зв'язано з внутрішніми мотивами (наприклад, реалізація своєї місії, саморозвиток, досягнення, успіх, самоутвердження), або зовнішніми мотивами (наприклад, матеріальні нагороди, фінансові заохочення). У даному випадку обдарована особистість лідера, щоб залишитися сама собою та не втратити повагу суспільства, самоповагу до самої себе має навчитися не переходити межі недозволеного, навчитися стримуватися та говорити – “ні”, “ні злочинності”, “ні корупції”, “ніколи, нізащо людським втратам, жертвам, руйнуванням”. Говорити слово “ні” може тільки людина, яка вважає себе дорослою, відповідальною за свої слова, у якої немає мети образити словом іншого, і яка спокійно, нормально готова почути слово “ні” і на свою адресу. Це не дитяче “ні, не хочу, не буду”, а доросла реакція: я все зважив і кажу “ні”. І нехай, це перегукується з Євангелієм “Нехай слово ваше буде “да, да” або “ні, ні”, а що понад те – то від лукавого” [1, Мф. 5:37]. Тому особливо актуальним

є забезпечення лідерами всіх рівнів реалізації в реальному житті постулату: “Кров людська не водиця і проливати її не годиться”.

4.Інтелект і когнітивні задатки, здібності та обдарування лідера. Це рівень інтелектуальних задатків, здібностей, обдарувань лідера, які включають в собі спроможність до навчання, вивчення, праведної, щиросердної праці, розуміння складних концепцій та ситуацій, володіння науковим мисленням, науковим світоглядом та оптимальним умінням з найменшими втратами та зусиллями забезпечувати прийняття рішень, розв’язання проблем та вирішення порушених складних і щоденних завдань.

5.Соціальні вміння і стосунки є діючим засобом безпосередньої міжособистісної взаємодії [(“обмін символами”), а найважливішою особливістю котрої визнається здатність обдарованої особистості лідера “приймати на себе відповідальність, роль та тягар іншої”]з іншими людьми та важливі для багатьох аспектів. Це включає також здатність обдарованої особистості лідера брати участь у будівництві соціального правового рівноправного демократичного творчого інтелектуального культурного людського суспільства, демократичної держави, інноваційної економіки знань, встановлювати рівні, довірливі, партнерські взаємини, організувати навколо себе професійний інтелектуальний колектив, спілкуватися ефективно, попереджати та вирішувати конфліктні ситуації та бути майстерно, фахово, емоційно, інтелектуально підготовленим та компетентним як у дорученій, обраній сфері діяльності, так і у відносинах з іншими.

6. Емоційна стійкість і реакції включають в собі виважене, без страхів і переляків реагування обдарованої особистості лідера на небезпеки, загрози, стрес, труднощі, втрати, горе, трагедії, емоційні ситуації. Емоційна стійкість може варіювати від особи до особи, від віку, від статі та від ситуації до ситуації.

7. Духовність, моральність і сповідування цінностей яскраво характеризує обдаровану особистість лідера. Це включає в себе духовні, моральні переконання та ціннісні орієнтири, етичні вподобання, культурний внутрішній світ та поняття про духовність, мораль, цінності, права, свободи, волю, волевиявлення,

обов'язки, справедливість, ціну правди, шляхи їх досягнення, а також про закономірності причино-наслідкових зв'язків, шляхи та рівні досягання Істини.

8. Обдарована особистість лідера не є статичною, і вона може і має розвиватися, удосконалюватися впродовж життя під впливом навчання, вивчення, виховання, самовиховання, самоосвіти, переосмислення своєї життєдіяльності, життєтворчості, здобутків, досвіду, а також темпів і інтенсивності свого розвитку, саморозвитку та власного внеску у державну, суспільну, колективну, професійну, інтелектуальну, творчу діяльність.

9. Не бути заручником ситуації, а перебуваючи в гущі нестабільних бурхливих енергетичних подій і процесів, знаходитися над панівними установками, постійно займатися вивченням фактів, систематизацією, аналізом, співставленням та прогнозуванням процесів та не відчувати себе ними поневоленим. Обдарована особистість лідера має бути завжди готовою до нових викликів, нестандартних ситуацій, які зустрічаються на її життєвому шляху та мати ступені свободи, волі, захисту, оборони і варіанти вирішення неочікуваних, нежданих, нав'язаних проблем.

Ці якості, критерії та характеристики не вичерпують усіх аспектів обдарованої особистості лідера, але у їх вивченні, кваліфікації та розвитку бажано не виходити за параметри добра, добротності, добропорядності, добротворення, справедливості, правди, Істини.

Лідер в якості обдарованої особистості може виявити велику користь і стати цінним суб'єктом, особливо в період війни, воєнного стану, трагедій, катастроф, завдяки ряду важливих якостей та характеристик, які формуються і розвиваються на основі пріоритетних рис обдарованої особистості лідера – це добротність, самодисциплінованість, відповідальність, співробітництво, аналітичність, творчість, рішучість, сміливість, співпереживання, врівноваженість, стриманість.

Добротність сприяє розвитку здатності, завдяки задаткам, здібностям, обдаруванням, талантам, геніальності, діяти чесно та за високими духовними і моральними стандартами, відданості цінностям, навіть в умовах загрози життю, стресу та небезпеки і є важливою якістю лідера та його (її) людськості.

Самодисциплінованість передбачає наявність властивостей обдарованої особистості лідера керувати собою, поривами та ввіреним колективом, а також своїми емоціями, бажаннями, потребами і строго притримуватися культури, етики, протоколу та строгих стандартів виконання складних і буденних завдань, що є критично важливою під час війни, воєнного стану, нестандартних ситуацій та в щоденному рутинному, бурхливому житті.

Відповідальність обдарованої особистості лідера за свої ідеї, напрацювання, досягнення, здобутки, результати діяльності та ефективності підпорядкованого колективу, прийняті рішення, віддані накази та розпорядження, вжиті заходи та виконання поточних завдань проявляється у спроможності, вмінні вчасно зупинитися, розрядити напружену ситуацію та навіть у праведних діях не порушувати права, свободи, волю, волевиявлення, статус, авторитет, імідж своїх товаришів, друзів, колег, підлеглих та знайомих.

Співробітництво обдарованої особистості проявляється у вмінні не вип'ячувати, не хизуватися своїм "Я", не перебільшувати свою вагу, значимість, положення та статус, а працювати в команді, формувати та організовувати творчий, інтелектуальний, професійний колектив, поважати своїх співробітників та співпрацювати з різними інститутами держави і суспільства, що є вирішальним як на воєнному, науково-освітньому фронті, так і в тилу, а також під час участі у політичних, суспільних, економічних, технологічних, науково-освітніх, культурних, спортивних, оздоровчих, відновлюваних гуманітарних проектах та програмах.

Аналітичність стимулює здатність обдарованої особистості лідера до роздумів, поміркованості, систематизації, прогнозування, моделювання розвитку складних ситуацій та на підставі оцінки науково-практичних фактів, даних, прикладів, інформації, результатів приймати обдумані, виважені рішення.

Творчість спонукає обдаровану особистість лідера проявляти неординарний, неочікуваний підхід до вирішення нестандартних проблем, розв'язання складних завдань та знаходити нетрадиційні шляхи досягнення мети з найменшими затратами, втратами та жертвами, особливо в умовах обмежених можливостей, ресурсів та часу.

Рішучість обдарованої особистості лідера особливо є важливою в умовах нестабільності та під час воєнних дій, трагедій, розрухи, пошкоджень, пандемії на основі прояву підготовленої, внутрішньо духовно та морально пережитої та перевіреної здатності приймати правові, правильні, збалансовані, життєво важливі рішення та здійснювати правильні, природовідповідні дії і вчинки в контексті духовних, моральних (натуральних), природних законів, які є провідними та домінуючими над природними та юридичними законами.

Сміливість обдарованої особистості лідера базується на загартованій та духовно і морально підготовленій здатності проявляти рішучість у небезпечних ситуаціях та бути готовою вступити в дію, протистояння, навіть коли існує ризик для власного життя.

Співпереживання передбачає розуміння лідером стосунків, почуттів та духовного, морального, фізичного, психологічного, психічного стану іншої особи в формі дієвих засобів співчуття, підтримки, поради, консультації, допомоги. Співпереживання надає змогу обдарованій особистості лідеру виховувати в собі та тримати під постійним самоконтролем правило, здатність сприймати, розуміти, усвідомлювати стан пережитого горя, трагедії, емоції, життєві необхідності, бажання і потреби інших людей, що є провідним в роботі із знедоленими, постраждалими та в підтримці свої рідних, друзів, колег та інших людей під час війни, воєнного стану, конфлікту, критичних ситуацій, пандемії, а також в мирному житті.

Врівноваженість лідера - це така властивість обдарованої особистості при якій панівними є властивість, манера не втрачати самоконтролю над своєю поведінкою, посміхатися приємною теплою, доброзичливою посмішкою, що відбиває її душевну стабільність, переконаність і упевненість у своїх силах та творчих, професійних можливостях та вміннях своїх колег, а також не підвищувати та не понижувати свій голос, а говорити культурною, літературною, доброзичливою, чіткою, ясною і зрозумілою мовою.

Стриманість формує у обдарованої особистості моральну якість і чесноту та передбачає свідоме гальмування своїх бажань, почуттів, пристрастей, задоволень тощо. Стриманість – це чеснота, що впорядковує бажання, які

людина відчуває завдяки забаганкам, смаку і дотику. Вона схиляє людину діяти згідно з наказом совісті і розуму. Дехто твердить, що стриманість – це надприродна звичка, щоб вгамовувати насолоду, чуттєві приємності, особливо наше захоплення, смак і дотик, стримуючи їх згідно з нормами моралі і етики, розумом, просвіченим та підкріпленим вірою.

Як відомо, всі моральні чесноти дуже пов'язані між собою. Одна одній допомагає й одна одної потребує. Чесноти також мають свій початок у любові.

Перша чеснота – мудрість – веде всі чесноти на правильну дорогу, щоб вони не збочили з прямої лінії, щоб не було ні в чому ні забагато, ані замало, бо чеснота повинна держатись середини.

Друга чеснота – справедливість – має керувати добробутом усіх людей та їхніми стосунками, віддаючи кожному те, що йому належить, справедливо й однаково.

Третя чеснота – мужність, зміцнює людину під час небезпеки, страху, боягузтва й відчайдушності.

Четверта чеснота – це стриманість, яка вгамовує і стримує чуттєві імпульси, схильні до спокус і задоволень, щоб не впасти в гріх. Стриманість саме й оберігає нас перед гріхом. Сама собою стриманість є добра і не грішна, бо Сам Бог наділив людину помислами, які вона має право використовувати для добра. Вона стає злом тільки через переверт, а також, коли людина не використовує її для добра, а на гріх. Кожний задум має свою означену мету, яку Бог дав йому законом природи. Це не сміє суперечити законам духовним, моральним (натуральним) і природним та гідності людини. Ми не сміємо бути невільниками наших думок, задумів. А завжди маємо керуватися перш за все ясным розумом, гарячим та добрим серцем, а не тільки самими інстинктами.

Загалом, обдарована особистість лідера може виявити багато якостей, які сприяють ефективній, творчій праведній, щиросердній роботі та допомозі як в умовах війни, воєнного конфлікту, та і в період післявоєнного відновлення, відродження, відбудови. Для всіх є важливою здатність адаптуватися до змінних обставин і оперативно реагувати на виклики, які виникають під час війни або у

результаті війни та визначити своє місце і роль де можна принести найбільше користі для людей, суспільства, держави.

Як свідчить історія обдарованих, талановитих людей багато, а особистостей одиниці, адже обдарована особистість лідера освячена та покликана на щоденну копітку інтенсивну продуктивну професійну, інтелектуальну, жертвовну працю та позитивний результат стосовно реалізації Божої волі та приборкання, узгодження своєї волі задля виконання Божої волі. Особливо це є актуальним в епоху якій притаманні реформи, трансформації, зміни, кризи, конфлікти, війни, воєнний стан, катастрофи, трагедії, горе, лихоліття, протистояння.

Особистість формується, а обдарованість лідера проявляється, утверджується і розвивається внаслідок щоденного, титанічного, інтенсивного, копіткого навчання, вивчення, самоосвіти, виховання, самовиховання та праведної, щиросердної праці людини та постійної, системної праці над собою. Статус обдарованої особистості лідера отримали ті українці в яких очі бачили, підтримували та розвивали найкращі зернини свого народу, серце вибачало найгірше, розум очищався від сміття, а душа не втрачала Віри, Надії, Любові.

Обдарована особисті лідера потребує всебічної підтримки впродовж всього свого професійного, наукового творчого життя та робочої діяльності на всіх рівнях та у всіх нестандартних випадках і життєвих ситуаціях. Для розвитку обдарованої особистості лідера мають бути створені відповідні духовні, моральні, політичні, законодавчі, соціальні, економічні, інформаційні умови та інтелектуальне, культурне, професійне середовище.

Під час визначення змісту освіти, організації навчально-виховного процесу, забезпечення державно-суспільного управління школою на засадах партнерської взаємодії у закладах загальної середньої освіти в умовах, змін, реформ, трансформацій життєво важливо враховувати, що український народ багатий обдарованими, талановитими, геніальними, глибокими, крупноформатними, багатогранними, мудрими, чуйними, творчими особистостями лідерами на всіх рівнях, які досягли високого рівня визнання, довіри, авторитету, займали і займають все більше місця в українському науковому, освітньому, культурному, політичному, соціальному і економічному просторі. Вони завжди були і є

усміхненими, привітними, доброзичливими, готовими кожного не тільки вислухати, а й почути, врахувати думку та пропозиції іншої людини, якщо треба, допомогти, а також допомагали, підтримували, наставляли, спасали, рятували, вгамовували та ні на мить не зупинялися, адже вони не зупиняються на здоланій вершині, невпинно йдуть до вищої, торуючи шлях для інших, підтягуючи за собою решту загалу свого власного народу.

Так їх виховали батьки і рідні, однокласники і школа, мала батьківщина і Батьківщина і, звичайно ж, життєве духовне, моральне, науково-освітнє, культурне, професійне українське, національне, європейське і світове середовище, частиною якого вони відчували і відчують себе від народження і впродовж всього творчого насиченого цікавого та привабливого життя.

Обдаровані особистості лідери різних площин і форматів, демонструючи науково-практичну, фахово-професійну глибоку обізнаність, виваженість, підготовленість, нетиповість, нестандартність гуманних та добродійних підходів до розв'язання складних духовних, моральних, політичних, соціальних, економічних, культурних, освітніх, технічних, інженерних, технологічних проблем, як правило створює умови для розвитку наукових, фахових шкіл, нових напрямів, інноваційних систем виробництва та формує позитивну атмосферу, культурно-професійний, доброзичливий клімат та простір для праведної, щиросердної праці, пошуку, підтримки, супроводження, утвердження та визнання нових молодих талантів, творчого та інтелектуального зростання своїх колег, підлеглих, учнів, вихованців в ім'я Миру, Любові, Богатства, Світла, Єдності життя земного і вічного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. БІБЛІЯ АБО КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА СТАРОГО І НОВОГО ЗАПОВІТУ із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. / УКРАЇНСЬКЕ БІБЛІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО – UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1991 – 100М – V053(H) 959 с. + 296 с.

2.Березняк Є.С. Євген Березняк розповідає. Спогади майбора Вихора / Є. Березняк. – К.: Видавничий дім «Воєнна розвідка», 2013. – 264 с.: іл. – («Розвідка України» Від першої особи).

3. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с.

4.Кремень Василь. Любитове – моє рідне село / Василь Кремень. – К.: Грамота, 2015. – 320 с. + вклейка, іл.

5.Литвин Володимир. Історія України: у трьох томах, чотирьох книгах. – Київ: Наукова думка, Т. 1, 2015. – 544 с; Т. II, 2015. – 528 с.; Т. III, Кн. перша. – 2016. – 648 с.; Т. III, Кн. друга. – 2016. – 496 с.

6.Літопис сучасної освіти і науки України: «Інститут педагогіки НАПН України: 90 років історії і звершень» / Голов. редкол.: Ю.А. Шеремета (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Альфа-Віта, 2016. – 226 с.: іл. – Укр., англ.

7.Наукова школа академіка Олександри Савченко / Упор. Я.П. Кодлюк, Т.Я. Довга, Л.М. Заліток, Л.М. Ворон, О.Я. Печенежська. – К.: Пед. преса, 2008. – 188с.

8.Національна академія педагогічних наук України – 25 років / Голов. редкол.: В.Г. Кремень (голов. ред.) [та ін.]. – К: Альфа-Віта, 2017. – 316 с.: іл. – Укр., англ.

9.“Патон – гордість України!” Воловник П.В. – Харків: “Видавничий будинок ЖВЛ”, ПРАТ “Харківська книжкова фабрика “Глобус”, 2017. – 560 с.

10.Просвітницьке століття Рівненщини: наукові статті, спогади / [упоряд. Ветров І.В., Дідич З.В.]. – Дрогобич: Коло, 2018. – 948 с.

11.Сандуляк Л. Не мовчіть – і вас почують! (Свідчення очевидця та учасника історичних подій) / (Леонід Сандуляк. – Чернівці: Наші книги, 2019. – 212 с.

12.Тихий В.П. Присвяти Людині: вірші / В.П. Тихий; [упоряд. О.О. Томкіна; передм. С.Б. Гавриша]. – Харків: Право, 2021. – 600 с.

13.Шкільна літературна освіта: традиції і новаторство. XI Волошинські читання: зб. матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. Т. О. Яценко. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2023. – с. 245-251.

14.Шлях до себе – шлях до людей: Привітання, спогади, враження від співпраці та зустрічей / голов. ред. і наук. ред. В.І. Кушерець; відп. упоряд. С.О. Сисоєва. – Київ: Знання України, 2017. 391 [1] с.

15.Філософський енциклопедичний словник / Голова редакції В.І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.